

Läänekristliku Euroopa aluststruktuuride kujunemine varakeskajal

Varakeskaega on tihti peetud tumedamaks ja pimedamaks ajaks Euroopa ajaloo, kus märkimisväärseid arenguid ei toimunud ning valitses barbaarsus ning korratus. Kui seesugune arusaam on võibolla põhjendatud, kui kõneleme sajanditest, mis järgnesid vahetult Lääne-Rooma impeeriumi hukule, siis kindlasti ei saa seda laiendada kogule varakeskajale. Varakeskaegses Euroopas toimusid mitmed olulised arengud ja protsessid, milleta Euroopa iseseisva tsivilisatsioonina poleks välja kujunenudki. Just varakeskajal hakkasid kuju võtma Euroopale piirid, nii nagu me neid täna tunneme ning varakeskaegsed arengud eristasid Euroopat olemuslikult teistest tsivilisatsioonidest nii oma ühiskonnakorralduse kui valitsemismustrite poolest (võtmetähtsusega oli siinkohal feodalismi kujunemine).

Varakeskaegse Euroopa tsivilisatsiooni kujunemisloos on võtmetähtsajaks ennekõike kiriku roll ja kristluse levik. Kristluse leviku ulatus hakkabki kujundama Lääne-kristliku Euroopa tsivilisatsiooni piire. Vahetult peale Rooma impeeriumi lagunemist, piirdubki ristiusu levik vaid Rooma impeeriumi läänepoolsete provintsidega (Prantsusmaa alad kuni Rheini jõeni, Madalmaad, Hispaania ja Itaalia, erandiks on vaid Iirimaa, mis ristiusustati juba 5 saj.). 7 saj. levib kristlus ka Inglismaale ning need arengud seovad Briti saared lõplikult Euroopa kristliku tsivilisatsiooniga. 8. sajandiks on kristlus levinud ka Lõuna-Saksa aladele üle Rheini ning Karl Suure vallutused 8 saj. lõpus viivad Lääne-kristliku tsivilisatsiooni piirid Elbeni. Ometi jääb valdav enamus tänasest Euroopast veel paganlikuks. Oluline läbimurre toimub just 10 saj., mil kristluse võtavad vastu Kesk-Euroopa slaavi vürstid (Poola ja Tšehhi aladel), 11 saj. alguseks on ristiusustatud ka Skandinaavia (Taani, Rootsi, Norra) ning idapool lisaks Ungari. Niisiis on 11 saj. alguseks tänapäeva Euroopa piirid suuresti juba kuju võtnud. Kuigi ka mitte päris lõplikult, sest 13. saj. integreeritakse Euroopa tsivilisatsiooniga ristsõdade tulemusena Läänemere Ida-kalda rahvad (Soome, Eesti ja Läti alad). Viimaseks paganluse kantsiks jääb pikaks ajaks veel Leedu (ristiusustatakse alles 14 saj. lõpul).

11 sajandiks joonistub suuresti välja ka rajajoon Slaavi-Ortodoksi tsivilisatsiooni ja Lääne-Kristliku tsivilisatsiooni vahel – piir hakkab jooksuma Balkanil, kus enamus sealseid Lõuna-slaavi rahvaid (v.a. horvaadid) võtavad vastu õigeusu ning 10 saj. lõpul ristiusustatakse ka Kiievi Vene alad idas. Niisiis on varakeskaeg periood, kus pannakse suuresti paika tänase Euroopa piirid, kuid seda rohkem geograafilises mõttes, sest Euroopa kristliku tsivilisatsiooni levik Euroopa äärealadele koos vastavate institutsioonide juurutamisega (nt. feodalism) võtab

aega ning Euroopast, kui enamvähem ühtseid jooni omavast kultuuritervikust, saame me hakata rääkima tegelikult alles 13-14 saj.

Siiski pole Euroopa tsivilisatsiooni sünniloos oluliseks küsimus vaid tema ulatusest, vaid ka tuumikala kujunemisest. Antiiktsivilisatsioonid olid teadupärast Vahemere-kesksed, Euroopas aga kujuneb majanduslikuks ja kultuuriliseks keskmeks aegamööda ala, mis hõlmab mitte-Vahemerelist Lääne-Euroopat, täpsemalt Prantsusmaad, Madalmaid, Lääne-Saksamaad ja Inglismaad (Mann 1993). Keskaegse Lääne tsivilisatsioon saab tegelikult alguse Põhja-Prantsusmaa aladelt, kus oli Frangi riigi keskus (täpsemalt nimetati antud piirkonda toona Austraasiaks, mis hõlmab tänapäeva Põhja-Prantsusmaa, Madalmaade ja Saksamaa alasid läänepool Rheini jõge). Loomulikult ei saa me ära unustada ka Itaaliat (eriti selle põhja-osa), mis mängib kuni varauusajani Euroopa arengus ülimalt olulist rolli. Ometi ei kujune Itaaliast keskaegse Euroopa tsivilisatsiooni uut tsentrumit, sest üldine jõukese nihkub alates 8-9 saj. pigem Loode-Euroopasse (Põhja-Prantsusmaale).

Mis on seesuguse tsivilisatsioonilise tuumikala nihke põhjused, ehk siis, miks Euroopa pöörab oma pilgu ära Vahemerelt ja hakkab vaatama pigem loode-suunas? Selle mõistmiseks tuleks vaadelda üldist geo-poliitilist situatsiooni Vahemere piirkonnas 6-8 saj. Nimelt ei õnnestu 6 saj. Bütsantsi keisril Justinianusel täiesti tagasi vallutada Lääne-Rooma impeeriumi endisi provintse ja nii kõiki Vahemerega külgnevad alasid püsivalt Bütsantsi mõjuvõimu alla heita. Prantsusmaa-alade barbaririigid (ennekõike frangid) jäävad iseseisvaks ning arenevad edasi oma teed. Hoopis olulisemaks saab siiski Araablaste vallutus 7-8. saj. Bütsants kaotab selle käigus oma valdused Lähis-Idas ja Põhja-Aafrikas, muutub märgatavalt nõrgemaks ning tõmbub pigem kaitse seisundisse, selle asemel et teha veelgi uusi katseid läände laieneda. Araablaste vallutus on Euroopa, kui iseseisva tsivilisatsiooni kujunemises fundamentaalse tähendusega sündmus: esiteks, kuna Bütsants kaotab oma endise mõjujõu, siis see võimaldab tugevneda ja laieneda frankidel Loode-Euroopas ja nii hiljem rajada Karl Suure impeerium, milles saab esimene teedrajav riiklik moodustis Euroopas; teiseks, araablaste vallutus lõhub lõplikult Vahemeremaade kultuurilise ühtsuse, mis tähendab, et intellektuaalse ja kultuurilise arengu mootoriks pole enam Lähis-Ida ja Põhja-Aafrika (nagu hilisantiigi ajastul), vaid Lääs peab minema oma teed ja muutuma ise kristliku kultuuri uueks keskuseks (vt. Pirenne 1937). Nimetatud arengute ilmekaks väljenduseks on, kuidas Rooma paavstid, kes varasematel sajanditel olid tugevalt Bütsantsi keisrite mõju all, hakkasid alates 8 saj. ajama oma iseseisvat poliitikat, muutudes ka reaalselt Lääne-kristliku kiriku juhtideks (vt. nt. Olson 2007).

Eespool sai korduvalt mainitud Frangi riigi ja Karl Suure impeeriumit. Nimetatud poliitilistel moodustistel oli tänase Euroopa tsivilisatsiooni tuumikala kujunemisel tähtis roll ka seetõttu, et need alad, mis jäid antud riigi piiridest välja (ennekõike Ida-Euroopa teispool Elbet ning Skandinaavia), arenevad keskaja vältel majanduslikult ja kultuuriliselt palju aeglasemalt, kui Frangi riigi piiridega suuresti ühtiv tuumik-Euroopa. Selles mõttes saab Ida- ja Kesk-Euroopa mahajäämus Lääne-Euroopast alguse juba varakeskajal, kuna kristlik tsivilisatsioon levib neile aladele tunduvalt hiljem ja ka püsivamad riiklikud moodustised tekivad hilisemas faasis kui Läänest (Anderson 1974a). Ida- ja Kesk-Euroopa arengus on keskaja vältel ka enam katkestusi järjestikku toimuvate idapoolsete rändrahvaste invasioonide tõttu, mis lõhuvad juba varem tekkinud riiklikud ja ühiskondlikud struktuurid ja laastavad piirkonda tõsiselt ka majanduslikult (nt. 7.saj. bulgaaria hõimude tungimine läände, 9-10 saj. ungarlaste invasioon Kesk-Euroopasse, 13. saj. mongolite vallutused Venemaal ja laastamistö Kesk-Euroopas, jt.). Peale selle toimub rahvastiku kasv ja hiljem linnade teke Ida-Euroopas palju aeglasemalt, andes sellele piirkonnale juba eos vähem arenguressursse kui Lääne-Euroopale. Seetõttu ei pane varakeskaeg paika mitte ainult Euroopa piirid, vaid teatud määral mõjutab ka Euroopa jaotamist arenenud lääneks ja vähemarenenud idaks (vt. Berend 1986, Bideleux 2007).

Teine mahajäänud piirkond on Skandinaavia, mille roll on keskaegses Euroopas nii majanduslikus kui poliitilises mõttes isegi perifeersem, kui Kesk- ja Ida-Euroopal.

Ometi pole Euroopa piiride paikapanemine ja uue tsivilisatsioonilise tuumiku kujunemine Loode-Euroopas ainus vara-keskaja fundamentaalne panus Euroopa tsivilisatsiooni lukku. Varakeskajal kujuneb välja feodalism või feodaalkord, mis mõjutab Euroopa ühiskonna arenguid kuni uusajani ning suunab ta olemuslikult teisele arengurajale, kui Aasia tsivilisatsioonid. Feodalismi olemust ei hakka me siinkohal ümber jutustama, peamiste märksõnadena võib küll meeldetuletuseks mainida lääni-süsteemi (vasallid vannuvad oma läänisandale truudust ning neil on kohustus oma lääniisandat sõja korral teenida), talupoegade sõltuvust oma isandast (mõisamajandus ja pärisorjus) ning raskerelvastuses rüütleid, kui peamist sõjalist jõudu keskaegses Euroopas (lisaks ehitasid feodaalisandad ka oma kindlusi, kus said ümbruskonda kontrolli all hoida). Feodalismi kujunemine Euroopas ei toimu üleöö vaid on pikk protsess. Feodaalsüsteem on küll Euroopa ühiskogemus, kuid selle iseloomus ja levikus olid suured piirkondlikud erinevused ja omapärad (vt. Anderson 1974a, Bloch 1964).

Feodalismi aluste kujunemine on ühtaegu seotud nii Vana-Rooma kui germaani pärandiga. Nimelt oli germaani ühiskonnas tavaline, et sõjamehed järgisid oma sõjapealikut ja vandusid

talle isiklikku truudust. Hiljem transformeerus seesugune sõltuvus läänisüsteemiks. Varakeskajal säilisid Lääne-Rooma aladel villad, kui suured põllumajanduslikud tootmisüksused, kus orjade kõrval olid peamiseks tööjõuks poolvabad talupojad, kellel ka endal oli väike maatükk, kuid kes pidid ka isandate maad harima. Antud tootmisüksustest saab eeskuju hilisemale feodaalsele mõismajandusele.

Olulise tõuke feodalismi kujunemisele annab Karl Suure impeerium 9 saj., mil hakatakse keisrit ustavalt teeninud sõjameestele jagama maavaldusi ning tehakse neist otseselt keisri vasallid. Provintside haldamine antakse aga krahvidele ja hertsogitele, kes peavad samuti andma vastust keisrile. Kui Karl Suure impeerium 9 saj. keskel laguneb ning kuningavõim nõrgeneb, haaravad kohalikud vasallid ja krahvi/hertsogid võimu enda kätte ning muudavad oma maavaldused ning tiitlid päritavaks.

Karl Suure impeeriumi perioodil kujuneb frankide peamiseks sõjajõuks raskerelvastatud ratsavägi, millest vormubki hiljem keskaegse Euroopa rüütlivägi. Kuna rüütli relvastus on kallis, siis suudab seda muretseda vaid ühiskonna eliit ning seda just läbi selle, et ekspluateerib järjest rohkem oma maavaldusi ja talupoegi. 8-10 saj. on Lääne Euroopa arengus periood, kus põhjast ründavad kontinenti viikingid ja idast tungivad peale ungari hõimud. Selleks, et viikingite ja madjarite rüüstamisest pääseda, peab talupoegkond pöörduma sõjameeste klassi poole ning vastutasuks kaitse eest järjest enam loobuma oma vabadustest. 11 saj. algab Lääne-Euroopas linnuste ehitamise buum, mis võimaldab feodaalidel oma mõjuvõimu veelgi tugevdada. Niisiis kujuneb varakeskaja lõpuks Lään-Euroopas välja klassikaline feodaalkord. Kusjuures feodaalisandad saavutavad mitmel pool (eriti Prantsusmaal) kuningavõimust täieliku iseseisvuse, sest monarhia on selleks ajaks muutunud nii nõrgaks, et ei suuda mõjukaid feodaale oma võimule enam allutada.

Ometi ei kujune klassikaline feodalism välja igal pool Euroopas. Näiteks Põhja-Itaalias, kus on suur mõju linnadel ei õnnestu feodaalidel talupoegi endast nii tugevalt sõltuvusse panna. Kesk- ja Ida-Euroopas jäävad talupojad suuresti kuni hiliskeskajani vabaks ning nn. teine pärisorjus hakkab Ida-Euroopas juurduma alates 15-16 saj. Skandinaaviamaades oli pärisorjus üldse tundmatu (isegi vara-uusajal) ning sealne vaba ja mõjukas talupojade seisus omas esindatust isegi parlamendis (Rikstaxis), mis on Euroopas täiesti ainulaadne.

Miks on feodalism Euroopa ajaloos nii olulist rolli mänginud? Teoreetilisi seletusi on erinevaid, kuid üks olulisim moment on, et feodalism loob aristokraatiale arvestatava ja iseseisva võimubaasi, mille tulenevalt peab alates 13. saj. progresseeruvalt tugevnev

kuningavõim aadelkonna huvisid arvestama. Feodaalühiskonnas on lisaks aadlikele ka veel vaimulike seisus ning hilisemal perioodil tugevneb linnakodanluse mõju. Mõlemal nimetatud seisusel kujuneb samuti välja märkimisväärne iseseisvus ja võimubaas. Keskaegsed monarhid ei saa valitseda despootlikult ja ainuvalitsejalikult, vaid peavad väga erinevate feodaalühiskonna seisuste huvidega arvestama ja otsima teatud kompromisse ning tasakaalu, kutsudes selleks kokku feodaalseid esinduskogud – parlamendid (alates 13 saj.). Lühidalt, feodaalne ühiskonnakorraldus välistab selle, et Lääne Euroopa arengutrajektor hakkaks sarnema Aasia tsivilisatsioonidele, kus tugev keskvõim kontrollis üsna efektiivselt erinevaid ühiskonna osi ning seesugust tasakaalustatust eri gruppide võimuressursside osas polnud. Kindlasti oleks siinkohal vale väita, et just tänu feodalismile arenes Euroopas hilisematel perioodile välja demokraatlik riigikorraldus, mis eeldab samuti teatud võimutasakaale. Siiski, väga kaudseid seoseid võib siinkohal siiski tõmmata. Isegi, vara-uusaegses Euroopas, kus kujunes välja absoluutne monarhia, ei suutnud keskvõim erinevate ühiskonnaosade iseseisvat võimubaasi täielikult hävitada ja neid allutada, mis jättis ukse lahti ka demokraatlikeks arenguteks.

Teise olulise momendina tuleks esile tõsta, et feodalismi omapäraks oli pöhinemine lepingulistel suhetel, kus mõlemal osapoolel olid vastastikkuseid õigused ja kohustused (vasall pidi lääni-isandat teenima, lääniisand aga oma vasalli vajadusel kaitsma, jne.). Feodaalne ühiskonnakorraldus säilitas ka eraomandi: eraomand oli nii feodaalidel nende maavalduste näol, kirikul ja kloostritel, kui ka mingil määral talupoegadel (kuigi nad olid oma isandatest sõltuvad). Lepingulised kohustused ja eraomand tekitas soodsa pinnase Rooma õiguse levikuks. Niisiis võib feodalismis näha teatavat kaudset alget, miks kujuneb Euroopas hiljem välja ratsionaalsele lepingulisele õigusele põhinev ühiskonnakorraldus ja vastav õiguslik mõtlemine.

Keskaegne Euroopa on oma iseseisvat majanduslikku ja poliitilist võimubaasi omavate rakukestel põhinev ühiskond. Need rakukesed on kas feodaalide läänid, kloostrid, külakogukonnad, linnad, kuningate domeenid, jne. Ükski neist võimukeskustest pole nii võimas, et teisi tingimusteta oma võimule allutada. Kuid ometi kõik need üksused võistlevad omavahel nii majandusliku kui poliitilise mõjujõu pärast. Niisiis kujuneb Euroopast paljude omavahel võistlevate võimukeskmetega tsivilisatsioon. Nimetatud universaalne arengutrajektor loob hiljem kaudsed eeldused kapitalismi ja demokraatia esiletõusuks (vt. Mann 1993).

Varakeskaja panus riikluse arengusse on üsna tagasihoidlik. Karl Suure impeerium loob küll esmakordselt Euroopa ajaloos tsentraliseeritud võimustruktuurid, kus provintse valitsevad keisri poolt määratud ametnikud, kuid seesugune valitsemiskorraldus ei jää kauaks püsima ning impeerium laguneb kõigepealt üksikuteks kuningriikideks (843) ja hiljem väikesteks keskvõimust sõltumatuteks feodaalvaldusteks. Oluline ongi siinkohal märkida, et Karl Suure impeeriumi lagunemine näitab, et üle-euroopaline impeerium, kui üks võimalik riigikorralduslik arengutee, pole Euroopa jaoks eriti elujõuline stsenaarium ning ajapikku arenevad välja teistsugused riigikorralduslikud vormid.

Ometi ei saa impeeriumiidee Euroopas lüüa koheselt. 10 saj. keskel (954) luuaks Saksamaa aladele Saksa Püha Rooma keisririik, mille valitsejate võim põhineb ilmaliku ja vaimuliku võimu ühendamisel, kus keisrid on otsekui ilmalikud valitsejad, kuid samas ka kiriku suurt toetust nautides jumalast seatud vaimulikud juhid (Spruyt 1992). Sedasorti ilmalikku ja vaimulikku autoriteeti ühendavat valitsemisvormi tuntakse tseesar-baptismina. 11 saj. leiab aset paavstivõimu märgatav tugevnemine. Ja viimane hakkab vastanduma Saksa keisrite vaimulikele võimuambitsioonidele. Tulemuseks on investatuuritüli aastal 1077 (tüliküsimuseks oli, kes määrab ametisse piiskoppe – keiser või paavst). Keisrid jäävad selles konfliktis pigem kaotajaks ning see õõnestab Saksa keisrite legitiimsust väga olulisel määral. Algab aeglane keisrivõimu nõrgenemine ning allakäik, mis viib impeeriumi sisulise lagunemiseni üksikuteks feodaalvaldusteks 13 saj. keskel. Paavstide ja keisrivõimu võitlus kestab siiski läbi terve kõrgkeskaja ning otsustavat ülekaalu ei saavuta selles lõpuks kumbki pool. Investatuuritüli ning keisri ja paavstivõimu konflikt on Euroopa loos märkimisväärse tähtsusega kahel põhjusel: esiteks, blokeerib see võimaluse, et Euroopas areneks välja kas tseesar-baptistlik või vastupidi teokraatlik (puhtalt vaimulike või paavstivõimul põhinev) valitsuskorraldus - kiriklikud hierarhiad ja ilmalikud hierarhiad jäävad eraldiseisvaks ja üksteise võimuambitsioone tasakaalustavaks, eristades Euroopat taas Aasiast või Ida-Ortodoksi tsivilisatsioonist, kus nimetatud valitsemiskorraldused on olnud laiemalt levinud; teiseks, viib Saksa Keisririigi langus selleni, et Euroopa südames (Saksamaal) ei kujune juba varakult välja tugevat imperiaalset riiklikku moodustist, mis hakanuks potentsiaalset kontinendi üle domineerima. Euroopa arengud suunduvad pigem selles, suunas, et tekib üksteist tasakaalustav riikide süsteem, kus ükski suurvõim ei suuda saavutada lõpuni täiesti domineerivat positsiooni. Saksamaa saatuseks saab aga olla poliitiliselt killustatu kuni 19 saj.

Mainisime eespool mitmetel puhkudel kirikut. Vara-keskaegses Euroopas on kiriku roll ülimalt oluline. Liialdamata võib öelda, et kristlik kirik on toona Euroopa tsivilisatsiooni

süda, kooshoidja ja peamine arengumootor (vt. Mann 1993). Kogu intellektuaalne ja kultuuriline areng toimub kloostrites – vaimulikud on peaaegu ainukesed, kes on kirjaoskajad ning seetõttu on kunsti, kirjanduse ja mõtteloo areng seotud ainult kirikuga. Seega mängib kirik otsustavat rolli, et tsivilisatsioon Euroopas peale Rooma impeeriumi hukku ja barbarite sissetungi üldse säilib ja edasi kestab. Oluliseks momendiks on siinkohal nn. Karolingide renessanss 9 saj. mida võib lugeda Lääne tsivilisatsiooni esimeseks intellektuaalseks plahvatuses, mille käigus tõusevad esile mitmed õpetlased, areneb arhitektuur ja kunst ning sisuliselt pannakse alus Lääne keskaegsele tsivilisatsioonile kultuurilises mõõtmes.

Kirik pole siiski oluline mitte ainult kultuurilise arengu seisukohalt, vaid ta on ka põhiline majandusliku arengumootor – kloostrid on kõige agaramad rakendama uusi põllumajanduslikke tehnoloogiaid, nad on varakeskajal suurimad tootmisüksused ning hoiavad sisuliselt majandust käigus. Varakeskaegse Euroopa tõelisteks kultuurilisteks ja majanduslikeks tsentrumiteks pole seega mitte linnad, vaid kloostrid.

Lisaks sellele oli kirikul keakajal ka oluline roll identiteediloome seisukohalt. Keskaegsed inimesed identifitseerisid ennast ennekõike kui kristlasi, seega kristlik identiteet on see, mis aitas neid endid eristada nii paganatest kui moslemitest ning võimaldas sellega tõmmata selgelt piirid, kes jääb kristlikust kogukonnast (seega ka Lääne-kristlik tsivilisatsioonist) väljapoole ning kes mitte.

Kiriku mängis isegi oma osa tänapäeva Euroopas räägitavate keelte väljakujunemisel. Nimelt võtsid erinevad germaani juurtega barbaririikide ülemkihid Prantsusmaal, Itaalias ja Hispaanias kasutusele ladina keele, kui kirikliku liturgia keele (Anderson 1974). Varakeskaja jooksul tõrjus ladina keel germaani dialektid välja ning tänapäeval hõlmab romaani keelte vöönd suurt osa Euroopast.